

Гасло «Праця робить вільним» над головною брамою Аушвіца. Подібні лафосні написи увітмували брами багатьох концтаборів, бо нацисти вважали, що вони вершать правосуддя над «небезпечними злочинцями».

НАРОДЖЕННЯ НАЦИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ

Підставою для організації концентраційних таборів Третього Райху став указ канцлера Адольфа Гітлера «Про захист народу та держави», виданий 28 лютого 1933 року після підпалу Райхстагу. Цей декрет вводив поняття «захисного арешту», тобто давав змогу ув'язнювати «ворогів нації» без санкції суду на невизначений термін. Так усували політичних противників нацистів.

Відтак почали з'являтися перші імпровізовані концтабори під охороною бойовиків штурмових загонів нацистської партії.

У травні 1933 року свій концентраційний табір організували охоронні загони (СС). Його спорудили неподалік м. Дахау в Баварії. Це була прямокутна ділянка території, обгороджена колючим дротом та оточена кулеметними вежами. Усередині розташовувалися однотипні бараки для в'язнів, плац, а ззовні до табору примикав квартал будівель для адміністрації та охорони. Саме за зразком Дахау гітлерівці розбудували всю систему концентраційних таборів.

Уже влітку 1935 року в Німеччині існувало 5 концтаборів, в яких перебували майже 3 тис. в'язнів. Керувала ними Інспекція концентраційних таборів, що підпорядковувалася Головному управлінню СС. На чолі Інспекції став Теодор Ейке — комендант Дахау і протеже райхсфюрера СС Генріха Гімmlера. Цих двох людей без перебільшення можна вважати головними архітекторами нацистської системи концтаборів і всіх тих жахів, які там відбувалися. З'єднаннями «Мертва голова» — еліт-

Теодор Ейке (1892—1943) був людиною, яка визначила форму й сутність концентраційних таборів нацистського режиму. На посаду коменданта концтабору Дахау він прийшов із психіатричної лікарні — мав буйний характер. Ейке перевернув Дахау на зразковий табір СС, завдяки чому в 1934 році його зробили керівником усіх нових концентраційних таборів. Жорстокість і люту неуманість до в'язнів Ейке зробив основою моралі таборних охоронців. У 1939 році Ейке одночасно став командиром дивізії СС «Мертва голова», сформованої на базі вартових підрозділів таборів. Після загибелі Ейке на фронті посаду інспектора концтаборів зайняв його заступник Рихард Глюк.

В'язні Бухенвальда під час переклички.

ними частинами СС, які охороняли концтабори, — командував також Ейке.

Хоча нацистські концтабори ввійшли в історію як головний інструмент терору та послідовного знищення цілих категорій людей, ніщо спершу не віщувало такої страхотливої функції. У довоєнний час в'язнями концтаборів ставали передусім політичні та ідеологічні противники націонал-соціалізму: соціал-демократи, комуністи, анархісти, відомі політичні фігури інших середовищ, свідки Єгови. До них також додалися «неповноцінні» з точки зору нацистів: євреї, кримінальні злочинці, гомосексуали і так звані «асоціали» (душевнохворі, безробітні, роми, безпритульні, повії тощо). Смерть у таборі була винятком, а не правилом.

Напередодні Другої світової війни в тодішніх межах Третього Райху існувало 6 концентраційних таборів: Дахау, Заксенхаузен, Бухенвальд, Маутхаузен, Флосенбург і Равенсбрюк. За їхніми дротами перебували 21 тис. в'язнів.

Концтабір Дахау з висоти пташиного польоту, 1945 рік. Його площа складала 235 га.

ВІЙНА – ЗЕНІТ СИСТЕМИ КОНЦТАБОРІВ

Друга світова війна спричинила розростання системи концтаборів до небачених розмірів. У 1940 році в окупованій Польщі СС спорудили концтабори Аушвіц біля м. Освенцима і Майданек на околиці м. Любліна.

Війна також перетворила концтабори на інструмент геноциду. Першими жертвами масового знищення стали радянські військовополонені.

Із 1942 року табори долучили до «остаточного вирішення єврейського питання». Сотні тисяч західно- і центральноєвропейських євреїв були депортовані до Аушвіца й Майданека, які стали виконувати функції таборів смерті. Слабких, хворих і старих відразу відправляли до газових камер. Решту мала добити каторжна праця.

Концентраційні табори стали джерелом рабів для німецьких індустріальних концернів. Тож 1942 року Інспекцію концтаборів приєднали до Головного адміністративно-господарського управління СС. Кожен табір обріс густою мережею філій, які розташовувалися при певному підприємстві.

Підкорені нації змушені були працювати на благо економічної могутності завойовників. У 1943 році концентраційні табори принесли Райху прибуток у 200 млн райхсмарок, наступного року – вже 500 млн.

Загалом, до кінця Третього Райху в рамках СС виникло 27 великих концтаборів і понад 1100 дрібніших та-

Експозиція концтабору Майданек з контейнерами газу «Диплом-Б», яким убивали в газових камерах, 30 липня 1944 року.

Панорама концтабору Майданек.

борів-філій, які існували в різний час. Кількість невольників лише зростала: від 315 тис. наприкінці 1943 року до 707 тис. на початку 1945 року.

СКІЛЬКИ УКРАЇНЦІВ БУЛО В КОНЦТАБОРАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ?

Україна не була незалежною державою, тож СС не визнавали українців як окрему націю. Уродженці Радянської України в табірній статистиці проходили як громадяни СРСР. Усіх їх нацисти позначали літерою R – «росіяни».

Західних українців ідентифікували як R – «поляків», оскільки до війни вони були громадянами Польщі. Крім того, україн-

цям у таборах доводилося бути «румунами», «чехами» тощо.

Лише група українських націоналістів у концтаборі Аушвіц домоглася, щоб їх визнали як українців.

Через це дати відповідь на запитання, скільки ж усього українців було в концтаборах Третього Райху, неможливо. Очевидно, що рахунок іде на сотні тисяч осіб. Більше мільйона потрапили в табори для військовополонених.

Після Другої світової війни Ліга українських політичних в'язнів з'ясувала, що українці були в 26 концтаборах та їхніх філіях. За приблизними оцінками Ліги, в Бухенвальді на 1942 рік з-поміж 15 тис. громадян СРСР («росіяни») 5 тис. були українцями. На початку 1943 року українці складали 15% бранців Майданека. У таборі Флоссенбюрг українців налічувалося чверть від ув'язнених «поляків» і не менше половини від «росіяни». Історики говорять про близько 110 тис. вихідців з України, яких депортували до концтабору Аушвіц: 15 тис. червоноармійців, 95 тис. євреїв із Закарпаття і близько 600 членів ОУН.

Райсфюрер СС Генріх Гімлер (перший зліворуч) та інші керівники СС оглядають каменоломні концтабору Мauthausen, квітень 1941 року.

Винкель політичного в'язня.

КОНЦТАБІРНИЙ ПОБУТ

Табірний режим, відомий нам, сформувався щойно під час війни. Життя в концтаборі починалося з конфіскації всього, що в'язень привіз із собою, включно з одягом. Замість нього видавали штани та легку куртку зі смугастої тканини. На одязі нашивали номер та невеличкий трикутник («винкель»), колір якого вказував на категорію, до якої належав в'язень. Взуттям були дерев'яні чобітки, які прив'язували до ноги шнурками.

У в'язнях концтаборів широко експлуатували промисловість Третього Райху. Це називалося «знищення через працю».

«Винкель» в'язнів концтаборів

Червоний — політичні в'язні.
Зелений — кримінальники.
Фіолетовий — свідки Єгови.
Чорний — «асоціали».
Коричневий — роми.
Рожевий — гомосексуали.
Зірка Давида — євреї.

Особистий в'язничий номер, що нашивали на одяг.

Згодом в'язні потрапляли до бараків. У середині бараку являв собою витягнуте приміщення, обабіч якого під стінами стояли дво- або триповерхові нари, у центрі — довга «параша» на 40-50 «очок». Бараки призначалися виключно для сну, вдень там перебувати в'язням було заборонено.

Стандартний день у таборі починався з підйому о шостій ранку. Після вмивання в'язні шикувалися на перевірку. Тут мусили бути присутні всі бранці — мертвих склали поруч зі строем. Далі в'язнів очікував сніданок з «кави» та шматка ерзац-хліба. Після цього в'язнів розводили на роботи, з яких вони поверталися тільки увечері. Під час робочого дня була перерва на обід — миска юшки з брукви та гнилої картоплі та ерзац-хліб.

Будь-яка непокоря каралася побоями, карцером, а то й смертю. Побиття разом із голодом, холодом та фізичним виснаженням становили одну з головних причин високої смертності в'язнів.

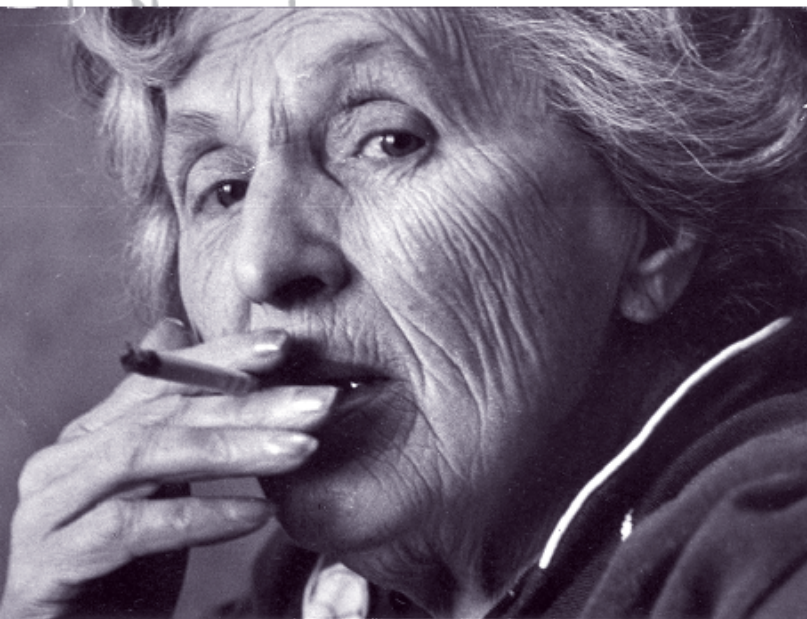

В'язні концтабору Аушвіц на важких фізичних роботах.

У середині типового барака концтабору Аушвіц

ЖІНКИ

Віра Франко.
Після нацистських та комуністичних концтаборів.

ВІРА ФРАНКО

18-річну львів'янку Віру, онуку Івана Франка, уперше заарештували нацисти за звинуваченням у співпраці з радянською розвідкою (сім'я Франків кілька років жила у Харкові, але відмовилася від радянського громадянства). Потім жінку ув'язнив Радянський Союз. Загалом вона 13 років поневірялася концтаборами обох тоталітарних систем.

Два роки дівчина сиділа у сумнозвісній Тюрмі на Лонцького у Львові — політичній в'язниці, котра слугувала трьома окупаціям України: польській, радянській, нацистській.

Рік одиночки, допити і тортури, тиф... На початку 1943 року Франко прибула у Равенсбрюк.

Ув'язнена № 34297 мешкала в блоці 32, працювала на будівництві бараків, осушуванні озера, укріпленні берегів та земляних роботах — 13 годин на добу.

«І з того часу я уже не була людиною, а номером. Щодня о шостій ранку — перевірка, а тоді до праці в підземелля, на завод Сіменса. На сніданок — 100 г хліба та кавка з сурогату. На заводі працювали шведи і бельгійці, які підкидали нам шматочки хліба, виводили з ладу машини на 10-15 хвилин, щоб могли відпочити, та переповідали нам новини зі світу».

Тут перебувала Женев'єва де Голль — племінниця лідера французького опору та майбутнього президента

Віра Франко (крайня праворуч) та решта в'язнів Івана Франка на відкритті пам'ятника письменникові.

Равенсбрюк — спеціальний жіночий концтабір, серед в'язнів якого було чимало українок. Аушвіц, Майданек, Бухенвальд також мали жіночі відділення.

Сюди вели різні шляхи: оstarбайтерки-втікачки, військовополонені — медсестри, зв'язівки, снайперки; учасниці антинацистського спротиву — як з радянського боку, так і націоналістки. Ув'язнювали й членів сімей.

Каторжна праця, голод і хвороби, знущання наглядачів, насилля, в тому числі сексуальне, медичні експерименти...

У Равенсбрюку на бранках випробовували медпрепарати, тренувалися у пересадці нервів і кісток. В Аушвіці проводили псевдоексперименти щодо спадковості та народжуваності.

Франції Шарля де Голля. Обидві бранки подружилися.

Віра Франко згадує: *«Спроби втеч ми болісно відчували на собі — нас виводили босими на сніг, і ми стояли доти, доки не зловили втікачок. Стояли так, щоби жодна з нас не впала, бо тоді кінець. Одного разу стояли аж три дні... Здоровим дівчатам прищеплювали якісь бактерії, використовували їх як дослідний матеріал. На моєму тілі такі порізи та шрами залишилися на все життя».*

5 травня 1945 року Віру звільнили американці. Всіх, кого вважали радянськими громадянами, відправили у радянську зону окупації. Відтак воєни жінка повернулася до рідного Львова і... до в'язниці на Лонцького. У роботі на ворожу розвідку тепер її звинуватив НКВД. Вирок — 10 років ГУЛАГу.

...Табірний медлункт у Воркуті, бранка-медсестра оглядає бранку-німкеню. Колишня «блокфюрерка» бараку 32 з Равенсбрюка мало не знепритомніла від шоку, знову зустрівши Віру Франко. Знову ув'язнену.

Тюрма на Лонцького.
Тут Віра Франко сиділа і за німців, і за комуністів.

Дарія Гнатківська до ув'язнення.

ДАРІЯ ГНАТКІВСЬКА

Нацисти розшукували гуцулку «Оду» — розвідницю Організації українських націоналістів — і як учасницю антинацистського опору, і як дружину Миколи Лебеда. Саме він після арешту Бандери очолив ОУН.

У січні 1944 року Дарію із маляком таки спіймали. Кілька місяців їх тримали в Тюрмі на Лояцького, як приманку для чоловіка і тата. Наступний етап — внутрішня тюрма Равенсбрюка.

«...ночами до нашої келії доходили крики і стогони розстрілюваних жінок. Як страчували 21 французенку з резистансу, деякі кричали: «Вів ля Франс!» Все це заглушував гуркіт автових моторів....»

Дворічна Зоя Лебедь, блакитноока білявка, стала об'єктом антропологічних досліджень. Якби її фізичні параметри відповідали «арійським», Зою віддали б у німецьку сім'ю. Але кругле личко врятувало маленьку і вона залишилася з матицею.

Вони вийшли на волю після завершення війни. Дарія з чоловіком виїхали в США, де стали активними діячами української еміграції.

АНАСТАСІЯ ГУЛЕЙ

Серед білого дня прямісінько через кордон між Генерал-Губернаторством і Третім Райхом стрімголов бігли п'ядесятка дівчат. Селяни відірвалися від звичних справ: вартовий саме проходив спиною до гурту.

Ініціаторкою спринту наввпередки зі смертю була 17-річна Анастасія Гулей з Полтавщини. Незадовго до того її привезли працювати на будівництві залізниці у Кенігсхютте (сучасний Хожув, Польща). Анастасія вирішила тікати: «Ну як, три брати на фронті, а я буду німцям залізну дорогу будувати?»

Але вже біля Ряшева Анастасію її подруга затримала. 8 серпня 1943 року їй витатуювали номер 61369. Аушвіць.

Анастасія Гулей до війни.

«Що найстрашніше було? Натовпи людей, які йшли у крематорії. Щоденні потоки! Смирних, мирних людей. Йдуть і йдуть. Боже мій, як же їх шкода було!

Як цих діток шкода було: йде, лялечку несе, той м'ячиком підкиде, ну, дитинка же. І мати його за ручку веде. Чи дійдуть, бабуся. І вони туди йдуть. Оце було страшно. І ти теж туди підеш...»

Коли танк гвардії старшини Ігоря Побірченка таранив огорожу фабрики смерті, Анастасію везли у товарняку назустріч іншому концтабору — Берген-Бельзен. Позаду були дві доби пішки по снігу й морозу.

Черезроки жінка згадувала: «Я так танцювала колись до Освенциму — землі не торкалась. А потім я на танці не ходила вже».

Після війни здобула освіту, зараз живе у Києві. Голова Української організації борців антифашистського опору (колишніх політичних в'язнів фашистських концтаборів).

Євгенія Клем.

Червоноармійки в полоні, 1941 рік

ЄВГЕНІЯ КЛЕМ

Комendant табору Зоест мовчки слухав: «Подальші катування полонених не принесуть бажаного вам результату. На військову машину німці ніхто з нас працювати не буде, а застосування тортур є порушенням міжнародної конвенції про військовополонених».

Ці слова доброю німецькою виголошувала виснажена жінка у пониженому військовому однострої. Її звали Євгенія Клем. Уже майже рік військова фельдшерка була полонянкою нацистів. Голодом і холодом їх безуспішно пробували змусити працювати.

Караючи за акцію протесту, Євгенію та ще 535 жінок вивели 1943 року нацисти перевезти до Равенсбрюка. Але і тут українка з Одеси включилася у підпільний рух, очолила групу бранок з різних країн Європи.

Була звільнена Червоною армією 30 квітня 1945 р. Повернення на батьківщину не стало кінцем поневірянь. Як репатріантка, вона була під постійною підозрою і увагою «органів». Останньою краплею стало вилучення її курсу із розкладу занять Одеського педагогічного інституту.

Наприкінці 1950-х до Одеси прибула делегація колишніх ув'язнених Равенсбрюка, шукаючи свою подругу і лідерку табірної Опору. Виявилось, що зневірена Євгенія вчинила самогубство ще тоді, як їй заборонили викладати, — 3 вересня 1953 року.

Військовополонені червоноармійки, серед них — жінки.

Табірні картка однієї з військовополонених — Наталії Попової.

Равенсбрюк — «пекло для жінок» збудували 1939 року на 80 км північніше Берліна.

Більшість жертв походила з окупованих країн — учасниці рухів опору із Франції, Польщі, Нідерландів, Греції, країн колишньої Югославії, України; жінки-військовополонені з Червоної армії; примусові робітниця, які «працювали недостатньо продуктивно». Бранки у таборі створили мережу взаємодопомоги. В останні дні війни адміністрація почала знищувати в'язнів. Частину погнали «маршем смерті» (одна з груп пройшла близько 500 км), частину убили. 30 квітня 1945 року концтабір звільнила Червона армія.

Із 132 тис. жінок та дітей, а також 20 тис. чоловіків 40 національностей у таборі загинуло близько 28 тис. осіб.

ДІТИ

Ганнуся Коваль демонструє витатуюваний номер на руці.

ГАННА СТРИЖКОВА (КОВАЛЬ)

2-річну дівчинку привезли в Аушвіц 4 грудня 1943 року. Дати народження, імені та батьків дівчинка не пам'ятала. Під номером 69929 вона потрапила до 16-го бараку.

Всі його мешканці були дітьми. Повністю відрізані від світу малюки ходили з різних країн: українці, білоруси, поляки, росіяни... Багато хто роїно ччився говорити — дивною мішанкою різномовних слів.

«Дитбудинок» нацисти розмістили поруч з табірним шпиталем, адже його мешканцям призначили роль донорів крові. Коли діти виснажувалися — їх убивали.

Ще роками Ганнусі, як назвуть дівчинку пізніше, снився сон: «...з вікна на мене дивилася лялька-петрушка крижаними очима немолодою наглядачки, яка водила мене на цю процедуру...».

Бувало, у барак пробиралися в'язні-жінки. Ризикуючи смертю на місці, намагалися передати додаткову їжу малюкам. Ганнуся згадує цих сміливців, яким удавалося навіть дещо заспокоїти дітей, пригорнути, розповісти казку.

У 1945 році, перед наступаючим фронтом, працездатних в'язнів табору евакуювали. А 4-річна дівчинка залишилася у неопалюваному баракі серед зими. Попри це, вона таки дочекалася вояків Першого українського фронту.

З названою матір'ю і водночас донором-рятівником.

Зовсім маленькі українці потрапляли до таборів разом з батьками, або народжувалися безпосередньо там. Якщо їх не вбивали одразу, як «нездатних до праці», то розміщували у «дитбудинку» і піддавали псевдомедичним експериментам.

Старших захоплювали під час масових полювань на людей, які влаштовували нацисти, щоб набрати «остарбайтерів». Сиріт та загублених під час депортацій дітей ув'язнювали за жебрацтво.

Підлітки мали вищі шанси вижити, ніж малеча, особливо, якщо ними опікувалися старші в'язні. Та їм загрозувала небезпека увійти до почту кримінальних в'язнів, які обіймали адміністративні посади. Нерідко діти ставали об'єктами сексуального насилля.

«У дитинстві я свято вірила, що цукор чорний і спочатку гіркий, від крихт махорки, бо ж саме таким я побачила його на простягнутій долоні солдата 27 січня 1945 року, у день визволення табору. Багато дітей не дожили до цього дня...».

Навесні її привезли до Києва.

«Мене винесли на перон. Вимучений, знекровлений, ледь живий скелетик, весь у ранах, що гноїлися — ось такою побачила мене мама. Ідучи на вокзал, Онисія Петрівна, вродлива молода жінка з карими очима у вінку з чорних кіс навколо голови, вирішила взяти дівчинку, яка була подібна до неї

більше за інших дітей. А побачила мене з опущеною білявою голівкою і вирішила — це вона».

Так вона знайшла другу сім'ю — Михайла Ковалю і Онисію Зазимко і нове ім'я — Ганна. Щоб врятувати, дівчинці мусили зробити переливання крові — донором стала названа мама.

Жінка закінчила біологічний факультет Київського університету, захистила дисертацію з біології, працювала секретарем Мікробіологічного товариства. Живе у Києві.

Діти Аушвіца після визволення.

Лариса
Конашевич.

ЛАРИСА КОНАШЕВИЧ (СИМОНОВА)

У повоєнній Макіївці у черзі за хлібом Ольга побачила надвичайно схожу на себе дівчинку віку загубленої доні. Це справді була вона. Так дівчинка Лариса врешті знайшла рідну маму. Тільки батьком вона називала чоловіка на ім'я Роман Продиус — йому дівчина завдячувала життям.

...У 1942 році, розтягаючи обійми тітки і племінниці, 5-річній дівчинці вирвали руки з суглобів. Від больового шоку дитина знепритомніла. Її кинули до купи мертвих.

«Отямилася я вже в бараці Аушвіца на третьому ярусі, з прив'язаними лангетами [фіксаторами] на руках, у блоці чоловічого табору. Мене переховували, годували, слідували за здоров'ям колишні військовополонені: Продиус Роман та дядьки Гриша і Яш. Потім я опинилася на блоці Б-11».

Ларису врятували в'язні, що прибули за «вантажем» для крематорію. На візок склали тіла, аж тут дівчинка застогнала. Рішення прийняли одразу: дитину поклали зверху, дорогою заховали серед мотлоху, а ввечері перенесли до себе. Знайшовся лікар, німець за походженням, який вправив руки і зламані ребра.

Наприкінці війни Ларису і ще майже 7 тис. в'язнів покинули в бараці. *«...Не раз відчувала холодне тіло і трупий запах. Мене навчили не кричати. Пацюки, жирні й нахвбні,*

господарювали на балках, виїдали у померлих губи, носи, щокки...».

Роман Продиус вижив і удочерив Ларису. Вони спершу жили у його рідній Тепіївці під Києвом, згодом переїхали на Донбас. Рятівник Роман і рідна мама Ольга, на той час вдова, поборалися.

ВОЛОДИМИР МАРКОВСЬКИЙ

Діти-роми були під подвійним ударом: їм загрожувала смерть і як «непрацездатним», і як «расово неповноцінним». Українських ромів розстрілювали на місці, лише декому «щастило» потрапити в ув'язнення. Серед таких виявився 6-річний Володимир Марковський.

Марковські чочували і переховувалися в лісах, поки усю сім'ю не ув'язнили у Новограді-Волинському. В'язні-чоловіки тягали каміння, жінки прали. У фіналі всіх чекав розстріл.

Володимир Марковський.

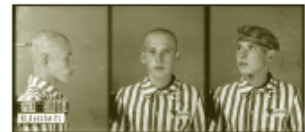
ДІТИ З АУШВИЦА

Про більшість маленьких жертв Аушвіца ми не знаємо нічого, крім імен, номерів, рідше — дати та місця народження. Їхні фото збереглися дивом, витягнуті в'язнями із палаючої купи документів.

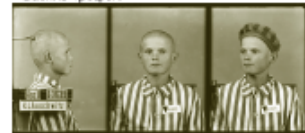
Малюки гинули від голоду і холоду. Але найбільше загрожувала газова камера або ін'єкція фенолу.

«Доглядач вийшов надвір і покликав дітей... «Роздягайтеся, хлопці, догола! — наказав доглядач, — а я зараз вернуся!».

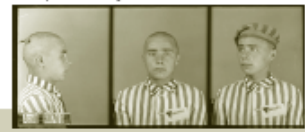
...Довга, гостра, як жало гадини, голка плавно пройшла крізь тіло, шукаючи серця. Вправна рука німецького лікаря натиснула толчок. Тіло хлопця дрогнуло, як під струмом, на червоні уста вибіг крик і сконав. Доглядач попхав хлопця у кут кімнати і пустив. М'яко стукнуло об землю тіло... «Слідуючий!» — сухо сказав лікар», — згадував в'язень Данило Чайковський.

Василь Троцько.

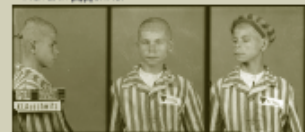
Петро Ковальчук.

Микола Дуда.

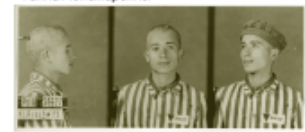
Наталія Діденко.

Іван Грешко.

Ганна Пonomаренко.

Микола Гаматиюк.

Павло Хоменко.

Аушвіц — цей символ «расової політики» і Голокосту створений у травні 1940 року поруч з м. Освенцимом у Польщі. Аушвіц став епіцентром знищення євреїв з країн окупованої Європи за допомогою гербіциду (синильної кислоти), який отримав назву «Циклон-Б».

Одночасно це був концтабір для політичних в'язнів. Їх убивали голодом, холодом, непосильною працею, хворобами. Так загинули щонайменше 1,1 млн осіб.

Тут існувало кілька підпільних мереж взаємодопомоги та спротиву. Не були винятком і українці, які сформували власну мережу, ядром якої були ув'язнені члени ОУН.

Аушвіц припинив існування у січні 1945 року, коли 60 тис. в'язнів вивели у «марш смерті» до концтаборів Мauthausen в Австрії та Берген-Бельзен у Німеччині, частину документів і споруд знищили. Ще 7,5 тис. залишених в'язнів звільнила Червона армія 27 січня 1945 року. Нині тут діє музей.

ОСТАРБАЙТЕРИ

Колишній в'язень концтабору Аушвіц Ігор Маліцький відвідує Державний музей Аушвіц-Біркенкау з нагоди 70-ї річниці звільнення, 2015 рік.

Німеччина оголосила про набір робітників з січня 1942 року. Зголоситися могли молоді люди обох статей. Але вже навесні набір перетворився на «трудова повинність». Відтак українську молодь вивозили примусово.

Там їх чекала важка, часто брудна робота й умови проживання, гірші, ніж будь-якої іншої групи примусових робітників. Мінімальне харчування, символічна платня, а житло — у «трудовах таборах» біля заводів у повній ізоляції. За найменші провини «остарбайтерів» чекали штрафи, побиття, за втечу чи саботаж — концтабір.

Така доля спіткала від 1,7 до 2,4 млн молодих українців.

Навесні 1944 року Ігоря Маліцького етапували до концтабору Аушвіц (табірний № 188005). «Протягом двох тижнів перебування в карантинному блоці з нас, щойно прибулих 400 чоловік, залишилося в живих 200». Маліцький працював у командо на вугільному складі — розвантажувач вагонів.

6 липня того ж року Маліцького перевели в концтабір Маутхаузен (табірний № 78437). Тут хлопець потрапив на роботу в санітарну частину («ревір»). Одночасно був зв'язковим у підпільній організації в'язнів. Командиром був керівник «ревіру» військлицар 2-го рангу Олександр

Українці на примусових сільськогосподарських роботах у Німеччині, 1943–1944 роки.

Йосилевич, теж харків'янин. Він урятував юнака від непосильної праці в каменярні — у грудні 1944 року Ігоря перевели у філію Маутхаузена Лінц-III. Там працював на металургійному заводі «Герман Герінг», згодом — у команді для пошуку та знешкодження нерозірваних авіабомб.

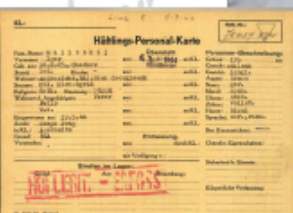
5 травня 1945 року в'язнів Лінца-III есесівці погнали в бік штолень у горах. На марші в'язні напали на вартових, забрали зброю. Уже вільні, не втекли, а повернулися до табору, прогнали охорону й звільнили решту бранців.

Після приходу Армії США група Маліцького рушила на схід та 6 травня зустрілася з радянськими розвідниками.

До 1950 року Ігор Маліцький служив у Радянській армії на території Австрії та Німеччини. Потім — здобуття фаху інженера, захист дисертації, до сьогодні — навчання студентів. І активна громадська робота. У 2017 році Ігорю Маліцькому присвоїли звання почесного громадянина м. Харкова.

Перекличка перед початком робочого дня в концтаборі Бухенвальд.

Облікова картка Ігоря Маліцького — в'язня концтабору Маутхаузен.

ІГОР МАЛІЦЬКИЙ

Професор Маліцький — автор понад ста наукових праць, більше 80 навчальних посібників, 15 авторських свідоцтв і патентів у галузі машинобудування. Але всього цього могло й не бути.

Війна застала 16-річного Ігоря у Харкові. Разом з матір'ю вони переховували знайомих євреїв. У січні 1942 року над ними нависла небезпека: про нелегальний прихисток от-от могли взяти окупанти.

Рятуючись від смерті, 21 день Ігор з матір'ю йшли пішки до родини на Кіровоградщині. Звідти 3 червня 1942 року його вивезли на примусові роботи. На території Австрії він утік прямо з потяга, але в окупованій Чехословаччині його з товаришем заарештували. Маліцький став в'язнем концтабору Терезієнштадт.

«...Есесовець розізлився, схопив літнього чоловіка-єврея і поволік до відхожій ямі. Зав'язавши мотузку на ший нещасного, він скинув його в яму. І то опускав його, то піднімав, насолоджуючись жахливою смертю. Мені здавалося, що немає нічого страшнішого за це пекло. Та я помилявся».

Знак, який «східні робітники» мали носити на одязі.

Ігор Маліцький у Маутхаузені, малюнок Євгена Болотова.

Іван Маймур.

ІВАН МАЙМУР

45 кг важке 20-річний юнак після трьох років у концтаборі Дахау.

Ще дитиною Іван Маймур із Дніпропетровщини втратив батька, якого розстріляв НКВД. Уже підлітком його забрали на примусову працю до Німеччини.

З військового заводу Штутгарта Іван утік. Зміг дійти аж до кордону з Польщею, але його спіймали. Потрапив до Дахау під № 33474.

«Я пам'ятаю цей татуюваний номер на лівій руці. Особливо цифру 7. Вона була кривою і якось вибивалася з усього ряду цифр. У 50-ті роки він вивів це татуювання, від нього залишився лише шрам», — розповідає його донька.

Іван Маймур згадував: «Стіна позаду, стіни з двох боків, попереду залізна двері — дуже тісне приміщення. У ньому можна було лише стояти, а тоби на голову капала крапля води. Від цього можна було збожеволіти».

Маймура звільнила американська армія. Іван рік провів у радянському фільтраційному таборі на Соловках. У 1946 році пішов відбудовувати металургійний завод у Дніпродазержинську, де пропрацював усе життя. Помер у 1987 році.

ВОЛОДИМИР ГАЛЯПА

Травневого дня 1942 року на Єврейському базарі Києва нацисти провели облогу. Серед вивезених на примусову працю був українець із Казахстану Володимир Галіяпа. Вже за три тижні 18-річний юнак утік із робітничого табору при заводі «Едмунд і Ко» в Лейпцигу. Наступного дня його арештували.

Це була друга втеча в його житті. Ще неповнолітнім він добровільно пішов на фронт санітаром, потрапив до полону, але втік.

У концтаборі Бухенвальд під № 5424 Володимир працював на заводі військового спорядження «ДАВ». Був активним діячем опору.

Після повстання в'язнів і визволення 11 квітня 1945 року Галіяпа кілька місяців працював у радянському шпиталі на території Бухенвальда, потім повернувся до Києва. З 1995 року і до смерті в 2007 році Володимир Галіяпа був високосадовцем Українського національного фонду «Взає-

морозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

ОЛЕКСАНДР БИЧОК

17-річного студента ремісничого училища Олександра Бичка в травні 1942 року депортували на примусову працю до Німеччини. Він утік від фермера в Саксонії. Відтак уже в червні Олександр — в'язень концтабору Бухенвальд із табірним № 2216. Працював у столярній майстерні заводу ДАВ, команді «СС-господарство» та на заводі «Густлов-верке».

Володимир Галіяпа.

Посвідчення колишнього в'язня Бухенвальда. Українець Володимира Галіяпу записали «росіянином», тому що він був громадянином СРСР.

Трупні в'язнів на дворі таборі Дора-Міттельбау (філія Бухенвальда), 12 квітня 1945 року.

В'язні Бухенвальда за колючим дротом після визволення.

Брав активну участь у табірному підпіллі та повстанні в'язнів 11 квітня 1945 року.

Після війни відбудовував шахти Донбасу. На початку 1950-х роки повернувся до рідного Києва, де мешкає досі.

Олександр Бичок.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ

СЕМЕН ТКАЧЕНКО

Уночі 2 лютого 1945 року есесівці концтабору Заксенхаузен вивели на плац 150 в'язнів — начебто для евакуації. Бранці зрозуміли: їх чекає страта. З-поміж відчайдушів, що кинулися на конвой, не живив ніхто. Загинув і генерал-майор Семен Ткаченко.

Семен Ткаченко.

Українець Ткаченко здобув бойовий досвід ще на фронтах Першої світової, в Червоній армії пройшов шлях до генерал-майора.

Відступаючи із тяжкими боями з Карпат до Умані, 44-та Київська Червонопрапорна дивізія ім. Щорса під командуванням Ткаченка потрапила в «котел» у серпні 1941 року. Поранений командир спершу видав себе за рядового й утік з полону. Але ненадовго. У жовтні став одним із 12 генералів-бранців офлагу XIII-D в Хаммельбурзі.

З часом генералітет розколовся: одні погодилися на колаборацію, інші — організували опір. Хоча Ткаченко різко критикував Сталіна за поразки початку війни, на співпрацю з нацистами не пішов.

Він очолив таємний комітет, що готував втечу. Проте гестапо дізналося про ці плани. Навіть під тортурами він не дав свідчень — і в лютому 1943 року став бранцем №3068 концтабору Флоссенбюрг.

«Тяжкі непосильні роботи на каменярні (12 годин на день), голод, побиття, цькування собаками, шибениці, розстріли, люди не витримували й ішли на дріт, щоб есесівці вбили з вежі, вішалися на своїх реміннях, божеволіли, живцем падали мертвими. Незважаючи на ці моторошні умови, Семен Акимович завжди залишався бадьорою й чесною людиною», — згадував його товариш.

26 жовтня 1943 року Ткаченка перевели до Заксенхаузену під № 72153. І тут він приєднався до змовників, які готували план збройного повстання.

Семенові Ткаченку не судилося побачити волі, однак навіть у концтаборі він не зламався й загинув у бою, як солдат.

Охоронці змущують над в'язнями концтабору Маутхаузен Малюнок Євгена Болотова.

Внаслідок розгрому у перші місяці війни у полоні на території України опинилися 1,4 млн червоноармійців. До 300 тис. — переважно українців та білорусів — звільнили до листопада 1941 року, але Гітлер припинив цю практику.

Військовополонені потрапляли у солдатські, офіцерські та пересильні табори, які називалися, відповідно, шталаги, офлаги та дулаги. За 1941–1945 роки через них в Україні пройшло від 1,5 до 2,5 млн осіб. Від нелюдських умов утримання тільки впродовж перших півроку загинули від 700 тис. до 1,2 млн.

Під особливою увагою опинилися «комісари», яких німецьке командування зобов'язувало страчувати. «Комісарами» вважали не тільки політпрацівників, а й євреїв, членів партії та інтелігентів. Місцем знищення визначили концтабори — туди надходили транспорти з «комісарами». До травня 1942 року СС убили близько 40 тис. осіб. Саме на «комісарах» в Аушвіці вперше випробували «Циклон-Б».

Основний спосіб знищення — непосильна праця. На межі 1941–1942 років 27 тис. військовополонених відправили у спеціально створені для цього Майданек, Штуттхоф та Аушвіц-Біркенау. До початку 1945 року до різного типу таборів потрапили близько мільйона червоноармійців, з них померли 400 тис.

ВОЛОДИМИР ШЕПЕТА

Із охопленого полум'ям літака вистрибнув парашутист. Але травмувався і потрапив у полон. Так 22 листопада 1943 року почалася табірна епопея капітана Володимира Шепети, який не мирився зі становищем безправного в'язня і двічі тікав.

Володимир Шепета.

Випускник авіашколи з Полтавщини став командиром авіаскадрильї. Його збили німецькі зенітки над білоруським Гомелем.

«Як мішок, мене кинули на вантажну машину, а в Бобруйській тюрмі на сиру цементну долівку. Біля місяця — без жодної медичної допомоги. Годували один раз на добу супом із неочищеної картоплі і 100 г хліба».

Улітку 1944 року капітан утік зі шталагу в Баварії. 45 ночей ішов на схід, але його влімали. Смертний вирок належало виконати в концтаборі Маутхаузен: Володимир опинився у 20-му «блоці смертників» під № 5861.

Коли з-поміж 5 тис. «смертників» залишалося тільки 570 живих, люди зважилися на втечу. До організаторів приєднався Шепета. У ніч на 2 лютого 1945 року

напали на варту й кинулися через колючий дріт. «Снігу було вище колін. Ми усі босі й без головних уборів. Охорона пустила в дію кулемети, автомати й вівчарок».

25 днів рухався Шепета на з'єднання з Червоною армією, поки знову не був уліманий. Він вигадав легенду та нове прізвище. Тож його запроторили до шталагу м. Пуплінг, де перебував до визволення Армією США.

По війні жив у Полтаві, працював товарознавцем. Помер у 1988 році.

Полонених червоноармійців конвоюють до табору військовополонених.

СВЯЩЕНИКИ

о. Омелян Ковч.

ОМЕЛЯН КОВЧ

Есесівці закрили наповнену людьми синагогу м. Перемишляни у вересні 1941 року. Усередину хтось із них кинув запальні бомби. Почалася пожежа.

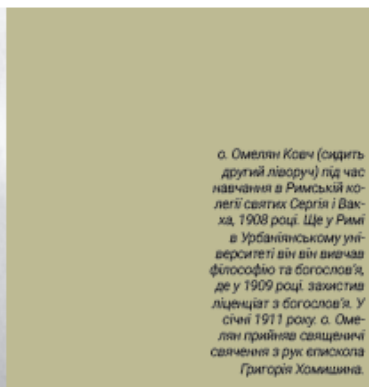
В містечку парохом був о. Ковч — греко-католицький священник, колишній військовий капелан, член ОУН, громадський діяч, який присвятив життя допомозі ближнім.

«Ковч крикнув до німецьких солдатів, щоб допустили його до синагоги. Останні оніміли й пустили його, а отець кинувся вносити людей із палаючого храму. Серед інших, кого врятував, був рабин м. Белз Аарон Рокеах».

Для порятунку євреїв під час Голокосту виготовляли «арійські документи» — метричні виписки про хрещення. За таку діяльність отця Ковча на початку 1943 року ув'язнили в Тюрмі на Лонцького. Нацисти поставили єдину умову звільнення: зобов'язатися нічим не допомагати євреям.

Рабин Аарон Рокеах (посередині) у Марієнбаді, 1937 рік.

о. Омелян Ковч (сидить другий ліворуч) під час навчання в Римській колегі святих Сергія і Вакха, 1908 році. Ще у Римі в Урбанійському університеті він він вивчав філософію та богослов'я, де у 1909 році захистив ліценціат з богослов'я. У січні 1911 року, о. Омелян прийняв священничі свячення з рук єпископа Григорія Хомишина.

Спершу німці не переслідували українську церкву різних конфесій, що різьче контрастувало з політикою радянської влади. Ряд церков навіть змогли відновити діяльність.

Але чимало священників з перших днів виступили проти німецької репресивної політики. Спіймані ворогом отримували вирок.

«Концтабором для священників» називали Дахау. Саме тут сконцентрували значне їхнє число: до кінця війни через табір пройшло 2720 отців понад 20 національностей.

Концтабір Майданек.

о. Омелян відмовив: «Ваш обов'язок розшукувати злочинців. Будь ласка, віддайте Божі справи у Божі руки». Обурений офіцер наказав відправити отця до концтабору Майданек.

Але навіть перебування у «фабриці смерті» не змінило Ковча.

«Поза небесами, це єдине місце, де я б хотів бути. Ми тут всі рівні. Поляки, євреї, українці, росіяни, литовці чи естонці... Тут я можу бачити Бога — Бога, який один для всіх, незалежно від наших релігійних відмінностей... Я дякую Господу тисячі разів на день за те, що він відіслав мене сюди...»

Моліться за тих, хто створив цей табір та цю систему. Вони найбільше потребують вашої молитви... Хай Господь змилюється над ними...»

Ковч помер, не доживши кілька місяців до визволення. Його тіло, як і тисяч інших, спалено в крематорії Майданека.

Єврейська Рада України присвоїла йому звання «Праведник України». Українська греко-католицька церква проголосила о. Омеляна Ковча Блаженим Священномучеником. Щороку вручається міжнародна відзнака його імені за видатний гуманітарний внесок.

По центру сидить митрополит Андрей Шептицький, о. Омелян Ковч зверху — крайній ліворуч. На фото є діти отця — Роман (перший ряд крайній праворуч), Ірена (другий ряд друга ліворуч), Луца та Анна (поруч Митрополита).

Обкладинка книжки о. Іжика зі спогадами про перебування у тюрмах та концтаборах.

о. Семен Іжик, повсякденне фото.

У таборі не полишив служіння. Після звільнення британсько-канадськими військами працював душпастирем у таборах переміщених осіб. Тут після війни зосередилися сотні тисяч українців, поляків, чехів. Заснував Лігу українських політичних в'язнів.

о. Семен Іжик жив у Канаді, входить до складу Антибільшовицького блоку народів. Помер 1995 року.

Ігумен Іоанн під час прохорони на парафії, 1963 рік.

Ієромонах Феодосій, 1930 рік.

СЕМЕН ІЖИК

Греко-католицькому священику було 30, коли почалася його одіссея концтаборами Гросс-Розен, Дора-Міттельбау та Берген-Бельзен.

Отець Іжик мав парафії у бойківських та лемківських селах. Заарештований восени 1943 року за участь в ОУН. П'ять різних тюрем пройшов отець Іжик, та на допитах тримався стійко і не зрадив побратимів.

«Пострахом був русский капо Василь. Родом з Москви. Він так по-звірськи знущався над в'язнями, що його прозвали всі Сталіним... Оповідають, що в 1942 році він майже кожного дня биввав по кілька в'язнів під час праці, щоб від цих «вікінчених» (померлих) забрати «фріштіг» (друге снідання), щоб самому з'їсти. Попасти в його команду означало насправді те саме, що бути засудженим до крематорію», — згадував отець перебування у Гросс-Розен.

Фото о. Іжика в концтаборі.

ІГУМЕН ІОАНН (ВАСИЛЬ ІВАНЯС)

22-річним Василь вступив до православного монастиря. Згодом навчався у чернечій школі в Сербії. Повернувся на Закарпаття й займався душпастирською працею — мав вісім парафій.

25 травня 1941 року за підозрою в співробітництві з радянськими партизанами заарештований угорськими органами безпеки. Пройшов ряд угорських в'язниць, а восени 1944 року потрапив у концтабір Дахау.

Після звільнення повернувся на Закарпаття та продовжив священичу діяльність у сані Ігумена. Помер 1964 року.

В'язні концтабору Берген-Бельзен в черзі за супом після звільнення.

ІЄРОМОНАХ ФЕОДОСІЙ (ТОМА РОСОХА)

Родичі Томи Росохи були активними учасниками відродження православного руху на Закарпатті початку ХХ століття, через що зазнали угорських репресій. Сам Тома у 21 рік пішов послушником до православного монастиря. Згодом рукоположений у сан ієромонаха. Перебував на парафіїх у Словаччині та на Закарпатті.

У 1939 році створив підпільну групу, яка збирала інформацію про угорські війська та передавала радянським прикордонникам. За це був заарештований угорською контррозвідкою і після низки тюрем ув'язнений у концтаборі Дахау.

Після звільнення повернувся додому, але під тиском радянських органів залишив чернецтво. Помер 1983 року.

Дахау — перший концтабір СС. Почав діяти в березні 1933 року неподалік м. Мюнхена. Мав 123 філії. Тут практикували різноманітні способи фізичної і психологічної знущань. Через Дахау пройшли близько 200 тис. осіб із 24 країн світу, із них загинули більше 40 тис. осіб, серед яких майже 12 тис. громадян СРСР. На момент визволення 29 квітня 1945 року в Дахау було 30 тис. бранців.

ЄВРЕЇ

Собібор — невелике село у Польщі неподалік від сучасного кордону з Україною, де навесні 1942 року побудували табір знищення.

Поруч із таборами знищення Белжце і Трєблінка він став одним із центрів для вбивств в рамках операції «Рейнгард». Протягом 1942–1943 років у цих трьох таборах стратили близько 1,4 млн євреїв з Нідерландів, Польщі й Західної України. Після ряду експериментів у Собіборі почали знищувати людей чадним газом.

Було вбито від 150 до 250 тис. осіб. Концтабір припинив діяльність у березні 1944 року.

Аркадій Вайспапір.

АРКАДІЙ ВАЙСПАПІР

Собібор став третім за чергою табором для 22-річного Аркадія.

«Спитав: «Що це за дим?» А він відповів: «Це ваші товари горять». І так ми дізналися, що це таке, зрозуміли, куди нас привезли...»

Юнак зостався єдиним живим у цій сім'ї з Херсонщини: радянська влада убила тата — «ворога народу», нацистська окупація — маму, сестру та брата.

Важко поранений у боях за Київ рядовий Вайспапір потрапив у полон за прізвищем матері — Кисельов. За два роки його вивезли до табору смерті Собібор. Не маючи іншої надії на порятунок, Аркадій з друзями спланували повстання.

Табір охороняла поліція, ще було 20 осіб есесівців. Їх належало вбити першими і захопити зброю.

14 жовтня 1943 року розпочалося повстання. Вайспапір згадує, як убив нациста в кравецькій майстерні, де

На території України концтаборів у класичному їх розумінні не було. Тут на «ворогів Райху» чекали виправно-трудова чи пересильні табори. Євреїв зганяли у гетто.

Євреїв та ромів нацисти розстрілювали просто за межами населеного пункту, в полях, ярах та балках, не організовуючи спеціальних місць для страти. Потрапити до концентраційного табору українські євреї могли випадково (за винятком євреїв із Закарпаття та Галичини, котрих масово вивезли до Аушвіца та Белжеця) або через помилку.

«Небесна вулиця» — крематорій у концентраційному таборі Собібор, Польща, 1943 рік.

той міряв костюм: «Мене всього трусило. Я ж до цього декілька місяців воював, стріляв, і в рукопашному ми близько, один на один, билися, я в нього стріляв, а він в мене. А ось сокирою вбити — це по-іншому, це страшно.»

Врешті маса в'язнів кинулася до воріт: «Як на фронті, ти біжиш, а по тобі стріляють. Багатьох перестріляли, але більшість вирвалася. Ми вискочили.»

Діставшись України, чоловіки приєдналися до радянських партизан. «І там ми воювали. Нелогано воювали. Я був кулеметником, а згодом — командиром кулеметного відділення. Воював до самої перемоги.»

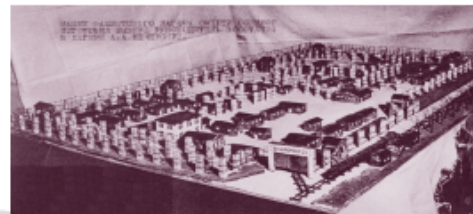
До кінця війни із 500 в'язнів табору залишилось 43. Серед них і Аркадій. Він одружився, мав двох синів. Закінчив Запорізький індустріальний інститут, працював на Донбасі. У 1994 році разом із сім'єю переїхав до Києва. Помер 11 січня 2018 року.

Олександр Печерський — один із організаторів повстання в концтаборі Собібор.

Колонна в'язнів табору смерті Собібор — Аркадій Вайспапір (другий ліворуч), Олександр Печерський (третій ліворуч).

Макет табору смерті Собібор, зроблений Олександром Печерським.

Обкладинки книжки зі спогадами Аркадія Вайспапіра та Олександра Печерського про повстання в Собіборі.

МИХАЛО РИБЧИНСЬКИЙ

Навіть коли окремим сміливцям вдавалося вирватися із концтабору, нацисти кидалися на пошуки утікачів. Місцеві жителі часто допомагали у пошуках, а часом — навпаки.

Михайло Рибчинський із Київщини розпочав службу в Червоній армії із 1939 року, коли Радянський Союз та Третій Райх спільно окупували Польщу та Західну Україну. Історія його полону розпочалася у травні 1942 року.

Після низки пересильних таборів старшого лейтенанта Рибчинського перевезли до Німеччини, де він працював на фабриці. У вересні 1944 року до нього підійшов вербувальник до РОА (Российской освободительной армии — військового формування з переважно росіян, котре воювало на боці нацистів). Рибчинський дав йому відкоша, за що отримав звинувачення в антинацистській пропаганді та закримівав до концтабору Маутхаузен.

Тут він став учасником масової втечі «блоку смертників» уночі 2 лютого 1945 року. Розшук втікачів увійшов в історію як «Мюльфельтське полювання на зайців». *«У Лем-віллі почувся рух у хліві. Фермер вдарив втікача ножом в шию і з рани хлинула кров. Дружина стрибнула і дала йому ще ляпас перед смертю».*

Майже всіх убили на місці чи стратили в таборі. *«Трупів залишилися лежати там, де людей вбили... Органи виставили на загальний огляд».*

Та Михайло був серед тих, хто врятувався. Їх сховала австрійська родина. Повернувшись до Києва, зробив кар'єру у сфері громадського харчування. Помер 14 лютого 2008 року.

ТІЛЬДА ГАЛЬПЕРТ (АККЕРМАН)

Навесні 1944 року родину Тільди ув'язнили в Мукачівському гетто, щоб за місяць депортувати до Польщі. Під час селекції у концтаборі Аушвіц-Біркенау їх відправили до газових камер, але Тільду — ні. Врешті вона опинилася різноработом на радіозаводі «Гагенух».

«Майстер гер Бауер був дуже порядною людиною, не есесівець, зате охоронці-есесівці — хорвати, власовці — були грубі й жорстокі. Був один солдат Ганс, ельзасець (напівфранцуз), він нам дозволяв красти картоплю. Близьке до весни, коли приїжджали за продукцією заводу солдати Вермахту, вже немолоді, шепотіли нам: «Скоро будете вільні!» Серед нас були військовополонені італій-

Тільда Аккерман, 1943 рік.

Картка військовополоненого Михайла Рибчинського із офіцера № XIII-D.

ці, вони не були за ґратами та іноді нам підкидали шматки мила, нитки, голки. Таке не забувається».

Визволена 8 травня 1945 року радянськими військами, повернулася на Батьківщину. В Ужгороді разом із чоловіком, теж в'язнем нацистських таборів, виростила двох синів.

ДАВИД БУДНИК

Навесні 1942 року біля відрогів Бабиного Яру з'явився новий табір для знищення «ворогів Райху». В історію він увійшов під назвою Сирецький. Другим табором СД масового вбивства в Україні був Янівський у Львові.

30-річний Давид Будник з Білої Церкви під час битви за Київ потрапив у полон, а відтак — до Сирецького табору.

«За будь-яку провину і без такої кожного п'ятого чи третього ув'язненого розстрілювали. Харчування складалося з «баланди» на картопляних лушпайках і гарячої води. В'язнів били, змушували робити так звану «зарядку» — повзти на животі, колінах і йти «гусячим кроком».

Давид Будник та Пол Гесс, 2004 рік.

Нацисти програвали битву за битвою і, відступаючи, знищували сліди злочинів. У 1943 році Будника змусили викопувати тіла розстріляних у Бабиному Яру та палити їх.

«В одну піч ми укладали до 2 тисяч трупів. Після згоряння ми спеціальними трамбівками розбивали обуг-

лені кістки, просівали їх через сита. При цьому виявлені золоті речі і, зокрема, золоті зубні коронки підбирали гітлерівці».

Всього протягом півтора місяці в Бабиному Яру було спалено 120–125 тисяч трупів. У таборі «Бабин Яр» перебувало 327 осіб ув'язнених. Ми були приречені на явну смерть».

Врятував випадок. Викопуючи мертвих, в'язні знаходили в одязі ключі. Щовечора пробували підібрати якийсь до дверей землянки. І нарешті — відшукали!

Вони ліквідували охорону і побігли по страшному яру. Вжити вдалося лише вісімнадцятьом. Серед них — Давид Буднику.

Прибуття ешелону з євреями із Закарпаття до концтабору Аушвіц-Біркенау, травень 1944 року.

План Сирецького табору.

Есесівці нашіпорять у речах розстріляних у урочищі Бабин Яр, Київ, 1941 рік.

ВИЗВОЛЕННЯ КОНЦТАБОРІВ

ІВАН КОВТУН

Воював на обох світових війнах, був в'язнем одного табору й визволителем іншого.

Учитель Іван Ковтун обороняв Київ на Південно-Західному фронті. Наприкінці вересня 1941 року потрапив у полон. Ковтуну довелося побувати в пересильних таборах для військовополонених. Але улті і повернувся додому на Житомирщину.

Із січня 1944 року Іван Ковтун воював у 322-й дивізії 1-го Українського фронту. Через рік ця дивізія визволяла концтабір Аушвіц. Під м. Освенцимом Ковтуна тяжко

Іван Ковтун.

В'язні Аушвіца вітають своїх визволителів.

поранили. За бої на території Польщі його нагородили медаллю «За відвагу». Повернувся вчителювати. Помер у 1965 році.

АНАТОЛІЙ ШАПІРО

Батальйоном, який першим увійшов до концтабору Аушвіц, командував єврей із Краснограда на Харківщині. У 1941 році Анатолій добровільно пішов на фронт.

Воював на Північнокавказькому, Воронежському та 1-му Українському фронтах. У відомій битві на Курській дузі Шапіро був поранений.

«Краків. Тиша віків. І натовп... У натовпі змарнілі люди в смугастих костюмах каторжан. Це — в'язні Освенцима, визволені нами. Краків — це натовп на вулицях. Це — голуби на центральній площі. Гарні жінки. Смугасті в'язні».

Зі щоденника капітана Леоніда Вишеставського

Пополудні 27 січня 1945 року радянські солдати відчинили браму з написом «Праця робить вільним». На це дивилися 7,5 тис. кволих в'язнів Аушвіца. Табір звільнили воїни 322-ї та 100-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії. 43% вояків цієї армії були українцями.

Щоб зберегти рабів, СС «евакуувало» в'язнів углиб Райху. Знесилених страчували або залишали напризволяще, а здатних пересуватися гнали пішки чи везли в товарних вагонах без їжі й води. Бранці нарекли ці евакуації «маршами смерті».

Аушвіц був не першим. 22 липня 1944 року Червона армія звільнила концтабір Майданек на околиці польського Любліна.

За перші три місяці 1945 року СС втратили 230 концтаборів і філій. Однак ще діяли 10 великих таборів і до 400 їхніх філій, де знемагали понад півмільйона людей. Імперія таборів СС впала в останні дні війни. На волю вийшли лише половина...

Тіла в'язнів на дворі концтабору Дора-Міттельбау. Подібну картину бачили вояки армії, що визволяли концтабори.

Американські солдати вступають у концтабір Бухенвальд, 11 квітня 1945 року.

Після війни працював на відновленні ДніпроГЕСу. Помер у 2005 році в Нью-Йорку. 2006 року президент України присвоїв Анатолію Шапіро звання Герой України (по смертно) «За особисту мужність і героїчну самопожертву, незламність духу в боротьбі з фашистськими загарбниками».

ІГОР ПОБІРЧЕНКО

22-річний киянин командував танком, який першим проломив огорожу і увірвався на територію Аушвіца 27 січня 1945 року.

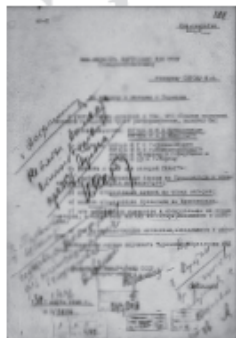
Побірченко у 1941 році добровольцем пішов до Червоної армії. Воював на Південному, Північнокавказькому та 1-му Українському фронтах у самохідній артилерії й танкових військах. Гвардії старшина Побірченко дійшов до Берліна й виганяв нацистів із Праги.

Демобілізувавшись, здобув фах юриста. Побірченко створив і очолив перший в Україні Міжнародний комер-

ційний арбітражний суд (1992) і Морську арбітражну комісію (1994) при Торгово-промисловій палаті. Як міжнародний арбітр найвищої кваліфікації входив до складу арбітражних судів 16 країн світу. Помер у 2012 році в Києві.

Ігор Побірченко.

Доповідна записка генерал-полковнику Серову про передачу майна із спецтаборів в Німеччині до ГУЛАГу.

Радянський Заксенхаузен.

ВІД НАЦИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ ДО РАДЯНСЬКИХ

Одразу після війни у радянській зоні окупації Німеччини створили близько 40 спецтаборів для вивлення ворогів комуністичного режиму та денацифікації.

Ще 18 квітня 1945 року комісар держбезпеки другого рангу Іван Серов сформував 10 спецтаборів на базі колишніх нацистських таборів.

- №1. Мюльберг (кол. шталаг IV-B) під Пізою (1945—1948);
- №2. Бухенвальд під Веймаром (1945—1950);
- №3. Хохеншонхаузен в Берліні (1945—1946);
- №4. Баутцен (кол. філія Гросс-Розен) (1945—1950; з 1948 №3);
- №5. Кечендорф під Фюрстенвальде (кол. Равенсбрюк) (1945—1947);
- №6. Ямліц під Ліберозе (кол. трудовий табір, філія Заксенхаузен) (1945—1947);
- №7. Заксенхаузен під Ораніенбургом (1945—1950, №7 / №1);
- №8. Торгау (кол. шталаг IV-D) (1945—1947);
- №9. Фюнфайхен під Нойбрандесбургом (кол. шталаг II-A) (1945—1948);
- №10. Торгау (1946—1948).

Вивірка над воротами в таборі «Праця робить вільним».

Свідчення Євгені Терлецької про звільнення з концтабору в Явожно, 1948 рік.

До початку серпня 1945 року в Заксенхаузені дислокувався радянський репатріаційний табір, через який пройшли тисячі радянських громадян — колишніх військовополонених та оstarбайтерів.

Але Заксенхаузен не полишили і використували аж до весни 1950 року як спецтабір НКВД / МВД № 7/1. Це був найбільший з системи спецтаборів НКВД-МВД-МГБ на території радянської зони окупації. У перший час навіть вивіска над воротами «Праця робить вільним» залишалася незмінною, як і в нацистів.

Через нацистський Заксенхаузен пройшли більше 200 тис. в'язнів із 27 країн, понад 100 тис. із них загинули. Цифри «спецтабору №7 / №1» теж вражають: 60 тис. ув'язнених, за п'ять

років близько 12 тис. з них убили. Розстріл був винятковим, до смерті доводили голод, холод та хвороби.

Коли Заксенхаузен ліквідували, частину ув'язнених відправили в Сибір, частину перевели в східнонімецькі в'язниці.

Аушвіц-Біркенау теж отримав «друге дихання». У 1945 році створили на його базі концтабір Явожно. Тож в'язні польських комуністів жили у тих самих бараках, що і бранці нацистів. Цей табір із 1947 року використовували

Польський комуністичний концтабір Явожно.

Підсумок роботи «нацистсько-радянських» концтаборів у Німеччині дає доповідна записка голови КГБ Крючкова про діяльність спецтаборів на території Німеччини у 1945—1949 рр. від 9 червня 1990 року.

«...У таборах містилася також певна частина цивільних осіб, в тому числі жінок і не могли бути звинувачені в активному пособництві нацистам, а також не здійснювали конкретних злочинів.

За весь період функціонування надійшло в спецтабори німецьких громадян — 122 671, померло — 42 889 (34,9 %), засуджено до розстрілу — 756 (0,6 %), звільнено — 45 262, передано в МВС НДР — 14202.

Решта контингенту направлено: в СРСР — 6 037, передано в табори військовополонених — 6 680, військовим трибуналам та оперативним секторам МГБ СРСР в Німеччині — 6 072.

Документи свідчать про високу захворюваність і смертність серед ув'язнених та інтернованих, в 1945—47 рр. померло більше 35 тис. осіб. Прийняті на початку 1948 р. заходи підвищення калорійності харчування для ослаблених і хворих різко знизили смертність, в 1948 р. померло — 5 525, і в 1949 р. — 1 475».

Багато колишніх в'язнів нацистських таборів після війни воліли залишитися в зонах окупації союзників. Вони не захотіли вертатися на Батьківщину, побоюючись радянських репресій. Тому ще кілька років жили в таборах для «переміщених осіб» (DP camps) звідки згодом емігрували до США, Канади, Великої Британії, інших країн Західної Європи та навіть Австралії. Ця хвиля еміграції розповіла світові багато про українські трагедії, зокрема й про в'язнів нацистських таборів з України.

Центральні ворота концтабору в Явожно.

для ув'язнення українців, яких вважали небезпечними для Польщі. Цього року тут було ув'язнено 3 873 особи, з них 2 781 українець (823 жінки, кільканадцять дітей, 22 греко-католицьких та 5 православних священиків).